

УДК 821.161.Ф–32.09

СПЕЦИФІКА ОНІРИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПОВІСТЕЙ І. ФРАНКА «ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА» Й «ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ»

Ніколаєнко В. М., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

Nikolajenko2012@rambler.ru

Стаття присвячена дослідженню особливостей оніричних елементів повістей І. Франка «Для домашнього огнища» й «Основи суспільності» з точки зору їх функцій. Залучення прийому сновидіння допомагає глибше дослідити психологію людини-злочинця, а також внутрішній світ людини, яка постала перед екзистенційним вибором.

Ключові слова: оніричні елементи, психологізм, хронотоп, ретроспекція, символ, екстервентна форма творення, функція, сюжет.

СПЕЦИФИКА ОНИРИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ ПОВЕСТЕЙ И. ФРАНКО «ДЛЯ ДОМАШНЕГО ОЧАГА» И «ОСНОВЫ ОБЩЕСТВА»

Николаенко В. Н.

Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина

Nikolajenko2012@rambler.ru

Статья посвящена изучению особенностей онирических элементов повестей «Для домашнего очага» и «Основы общества» с точки зрения их функций. Использование приема сновидения помогает более глубоко исследовать психологию человека-преступника, а также внутренний мир человека, который встал еперд экзистенциальным выбором.

Ключевые слова: онирические элементы, психологизм, хронотоп, ретроспекция, символ, экстервентная форма творчества, функция, сюжет.

SPECIFIC OF ONEIRICAL ELEMENTS IN THE I. FRANKO'S NOVELS “FOR THE FAMILY HEARTH” AND “THE SOCIAL FOUNDATION”

Nikolayenko V. M.

Zaporizhzhya National University, Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

Nikolajenko2012@rambler.ru

The breaking of the XX–XXI century for Ukrainian literary is marked with increased interest in research of oneirical aspect of the texts of various genres.

In the field of Franko today there is an urgent need for a thorough investigation of oneirical space as similar phenomena of Franco's creativity is still not understood.

Introduction of oneirical elements into the fabric of the work of art is one of the most popular methods of Franco's creativity. They are defined differently.

The space of dreams which extends the overall time-space in the narrative, deserves special attention. Function of timespace creation is most clearly revealed in dreams-retrospectives which sometimes take the form of «plot in the story». Of these, the reader learns about critical to understanding the characters depicted scenes of the past. They effect recedes into the background, and the limited duration of expanded through numerous of retrospections, descriptions of internal states of the characters.

The most important for the oneirical analysis of the story «Dlia domashnioho ohnyscha» («For home altar») is a dream of captain Anharovych. The plot of sleep creates a separate «mini-plot» («The story of the diamond, which was suddenly lost»), apart from the prophetic fulfillment function, illustrating some psychological captain characteristics. The sleep of Anharovych models in the imagination of the reader the impression of future changes in life of heroes. Conceptual value gain two images of characters: diamond and secret deity, which the author never calls.

The internal state of Aneli Anharovych author explores by describing states between conscious and unconscious action. This condition is defined as a result of strong impressions and experiences.

Similar psychological motivation of oneirical plot takes place in the story «Osnovy suspilnosti» («The Social Foundation»). But within this work, the author uses the method of sleep. The heroine's dream is retrospective in nature. It reveals to the reader her past, the formation of character and motives of actions, in addition there is an important factor of individualization of Countess. Olympia's dream takes prophetic ministry, speaking a kind of psychological projections of future crime. This is manifested in multiple recurrence of the plot of dream. There is a double score of sleep through direct transmission of emotions in the dream and its

recollection. The Dreaming of Olympia Tor created an independent plot is «mini-plot». The dreaming of Olympia Tor regard as «sleep-calm» which is a kind of protection from reality, which dreamer seeks to rid. Dreams in the works of Ivan Franko intended to investigate not only the psychology of direct transgressor, but people in crisis, on the brink of existential choice between personal and social. Therefore dreaming stories are different in formal, functional and object oneirical analysts.

Key words: oneirical elements, psychological analysis, time and space, retrospection, symbol, extroverted form of creation, function, story.

Сучасний етап розвитку літературознавства позначений посиленням цікавості до виявів позасвідомого в художніх творах, накопиченням теоретичного матеріалу з названої проблематики.

На позначення сукупності продуктів несвідомого в галузі літературознавства і медицини використовується термін “оніричний”, який етимологічно походить від імені давньогрецького бога снів Онейроса. Т. Бовсунівська зазначає, що історія терміна сягає “Онейрокритики” Артемідора (II ст. н. е.), за якою тривалий час створювались сонники. Автори “Літературознавчої енциклопедії” наголошують, що оніричний чинник творення художнього тексту “вживається у вигляді мотивації колізій, фабульних структур, не заявлених у зав’язці художнього твору” [2, с. 153], причому сновидні елементи притаманні прозовим і поетичним жанрам. В аналогічному значенні використовується термін “оніричний” у медицині, зокрема в галузі психології і вивчення різноманітних патологічних виявів психіки людини.

Галузь дослідження оніричного простору на сьогодні залишається маловивченою. Зумовлюється цей факт тим, що на межі XIX–XX ст. сновидіння розглядалося переважно з погляду психології, пізніше з різних причин картини снів були поза колом зацікавлень дослідників. У кінці 40-х–на початку 50-х рр. з’являються розвідки І. Страхова, але ці й пізніші роботи не можуть відповідати сучасним вимогам української літературознавчої науки, адже не позбавлені певної тенденційності й мають за об’єкт вивчення лише твори російської літератури. Окремі питання оніричної аналітики розроблені М. Арнаудовим, А. Макаровим, Д. Нечаєнком.

Чи не вперше системний підхід до вивчення картини снів у художньому творі та їх класифікацію залежно від функціонального навантаження на матеріалі української літератури зламу XIX–XX ст. було зроблено Н. Фенько. У роботі “Естетичні функції картин сновидінь у творах українських письменників другої половини XIX–XX століть” стверджується думка про те, що “вивчення взаємозв’язків картин сну з авторською концепцією й художніми особливостями творів відкриває необмежені можливості світу української літератури” [4, с. 1].

Початок XXI ст. для українського літературознавства ознаменований посиленням інтересу до оніричного аспекту дослідження художніх текстів різних жанрів. Зокрема відзначаємо роботи Т. Жовновської (онірична проблематика досліджується на прикладі творчості Вал. Шевчука), колективне дослідження “Онірична парадигма світової літератури”, деякі інші студії. У галузі франкознавства сьогодні постає нагальна потреба ґрунтовного дослідження оніричного простору, оскільки такі явища Франкової творчості досі не вивчені.

Уведення до канви художнього твору елементів оніричного простору – один з улюблених прийомів творення І. Франка, який маємо змогу простежити в більшості творів митця з посиленням психологічним струменем, хоча виявлені вони, звичайно, по-різному. Спостерігаємо відмінність у змалюванні картин сновидінь не тільки в межах романів і повістей з життя інтелігенції (Євген Рафалович – “Перехресні стежки”, Олімпія Торська – “Основи суспільності”, Антон Ангарович – “Для домашнього вогнища”), але й у багатьох прозових творах малих жанрових форм (дід Гарасим – “В тюремнім шпиталі”, Ганка –

“Ріпник”). Риси оніричних картин маємо змогу виокремити в поетичних творах І. Франка, особливо в медитативній ліриці.

Найяскравіше функції оніричного простору виявлено в повістях письменника, у яких розроблено кримінальний сюжет, адже в них сновидіння є відображенням кризових станів душі героїв-“переступників”. Прикметною рисою таких творів є висунення на перший план не факту злочину, а дослідження особи злочинця і змін у його внутрішньому світі. Змальовуючи картини снів, автор переслідував мету якнайглибшого дослідження внутрішнього світу героїв. У межах одного художнього твору сновидіння виконують різноманітні функції, які часто є взаємопов’язаними, взаємозалежними. Найтиповішими у творчості І. Франка є сні, які виконують ретроспективну функцію, що дає змогу розкрити передумови формування того чи іншого характеру героя, мотиви його вчинків. З огляду на це виокремлюємо одну з визначальних функцій сновидінь – характеротворчу.

Особливої уваги заслуговує і простір сновидінь, який розширює загальний хронотоп оповіді. Функція творення часопростору найяскравіше виявлена в снах-ретроспекціях, які інколи набувають форми “сюжет у сюжеті”, з яких читач дізнається про визначальні для розуміння змальованих характерів епізоди минулого. Н. Тодорчук [3], аналізуючи часопростір повісті “Для домашнього огнища”, зазначила, що при спробі об’єктивного дослідження постає проблема виокремлення сюжетно-значущих і продуктивних в аспекті творення змісту окремих хронотопів. До таких елементів зараховує дослідниця картини марень, снів, ретроспекції, які розгортаються в обмежених часових і просторових рамках оповіді, розкриваючи мотиви вчинків і передумови творення характерів персонажів.

Повісті “Для домашнього огнища” й “Основи суспільності” стають цікавим об’єктом дослідження оніричного простору вже через те, що подієвість відступає на другий план, а обмежений час дії розширюється завдяки численним ретроспекціям, описам внутрішніх станів героїв. Незважаючи на те, що автор послуговується здебільшого засобами екстервентної форми психологічного зображення (тобто розкриває внутрішній світ героїв через візуалізовані й озвучені його вияви), цікавими є і яскраві портрети персонажів.

Найважливішим для оніричного аналізу повісті “Для домашнього огнища” вважаємо сон капітана Ангаровича, розміщений митцем на початку твору, оскільки він видається найбільш рельєфним через вичерпність і докладність зображення емоційних станів сновидця. Сюжет цього сну творить свій окремий “міні-сюжет” (історія про діамант, який раптом загублено), й окрім виконання пророчої функції, ілюструє окремі психологічні характеристики капітана Ангаровича. Крім того, чи не вперше у Франкових творах спостерігаємо спробу дослідити стан засинання, тобто переходу від реального життя особи до стану панування несвідомого: “Поволі згасало почуття часу й простору, рожевий огничок свідомості замиготів і розплився незаметно, мрії перемінилися в тихий, покріплюючий сон” [5, с. 23].

За змістовим наповненням, услід за Н. Фенько, класифікуємо назване сновидіння як “сон-потрясіння”, який пов’язаний з кризою свідомості, а сприйняття його примушує героїв внутрішньо змінюватися. Доказом може стати той факт, що саме після пробудження й усвідомлення сну капітан Ангарович вперше помічає зміни інтер’єру кімнати. У межах названої групи “снів-потрясінь” дослідниця виокремлює дві підгрупи. До першої було зараховано “сні психологічного конфлікту”, у яких “переступник” осмислює свою провину, вступаючи в діалог із власною совістю. Друга група презентує пророчі сні, які “не відзначаються такою силою психологічних зрушень” [4, с. 8], як сні попередньої групи. Дія пророчих снів, на думку Н. Фенько, реалізується через переживання героїв. Сон Ангаровича, на наш погляд, презентує саме другу групу сновидінь, оскільки моделює в уяві читача враження про майбутні зміни життя героїв. Звучання цього сновидіння

посилюється за рахунок місця розташування й символізування. Концептуального значення набувають два образи-символи: діамант і таємне божество, яке автор так і не називає.

З огляду на погляди І. Франка на злочин як на “переступ” у першу чергу проти власної совісті, образ-символ божества, на яке сновидець боїться звести очі, виступає обмежуючим чинником людської поведінки (чи то сумління, чи то загальноприйняті правила моралі). Уже зазначений інтерес І. Франка до психіки особи на межі вибору виявляється і в межах аналізованого сновидіння, адже герой, свідомо чи інтуїтивно, робить вибір між особистим родинним щастям і моральністю з суспільними законами. У такому розумінні символічний образ діаманта розглядаємо як втілення сімейного щастя, яке втрачено без вороття. Розміщення картин сну на початку твору Н. Фенько розглядає як створення “своєрідної інформаційної бази, що готує читача до сприйняття подальших подій” [4, с. 10].

На відміну від інших творів митця з кримінальним сюжетом, у повісті “Для домашнього огнища” автор не досліджував внутрішній стан безпосередньої “переступниці” Анелі Ангарович за допомогою показу її сновидінь. Із цією метою використано опис станів неповної фактивності (за висловом А. Швець) як межових станів між дією свідомого й несвідомого.

Змальовуючи марення героїні, автор відзначає відмінність між снами і станами неповної фактивності, які опановують Анелю. Маємо змогу помітити, що сни Антона яскраві, насичені почуттями, емоціями й образами, а при описі марень Анелі Ангарович використано лише прийом змалювання її зовнішнього вигляду: “Анеля все ще сиділа недвижно, з очима, широко витріщеними, вдивляючися в один кут покою, з устами, наполовину отвореними, без ніякого виразу на лиці, а навіть з відтінком якогось дивного усміху на устах” [5, с. 93]. На початку твору, аналізуючи душевні стани Анелі, автор устами Антона говорить: “Се можуть бути початки якоїсь грізної нервової хвороби” [5, с. 42], у такий спосіб наголошуючи на різній природі станів сну і марення. Уникаючи відтворення деталей, картин візій героїні, І. Франком цей стан окреслюється як закономірний психологічний процес, наслідок сильних вражень і переживань.

Схожу психологічну вмотивованість оніричного сюжету спостерігаємо і в повісті “Основи суспільності”. Але в цьому творі автор використав прийом сну стосовно головного персонажа, безпосередньої “переступниці”, Олімпії Торської. Сновидіння героїні твору має ретроспективний характер, розкриваючи перед читачем її минуле, процес формування характеру й мотивів учинків, крім того, є важливим чинником індивідуалізації графині.

Сон Олімпії виконує пророчу функцію, виступає своєрідним психологічним прогнозом майбутнього злочину, що виявляється в багаторазовій повторюваності сюжету сновидіння. Візії героїні позбавлені ірреальних мотивів і образів, не включають традиційних гротескних образів, а змальовують реальну картину минулого, окреслюючи біографію Олімпії.

Визначальною рисою повісті стає змалювання не безпосереднього психічного процесу сновидіння, а моментів пригадування й оцінки його графинею (“їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали мучити” [6, с. 146]). Отже, здійснюється подвійна оцінка сну через передавання емоцій безпосередньо в процесі сновидіння і його пригадування (бажання або небажання бачити і пригадувати окремі його картини). Митця в першу чергу цікавить зумовленість характеру Олімпії минулими подіями і враженнями. Сновидіння графині включають цілі цикли її життя, принцип циклізації простежуємо і на емотивному рівні (повторюваність переживань і почуттів), на рівні розвитку характеру персонажа. На відміну від сновидіння Антона Ангаровича, картини сну Олімпії Торської повніше і конкретніше передають її психологічний портрет.

Сновидіння Олімпії Торської створені за самотійною фабулою, являють собою “міні-сюжет”. Вилучення їх з канви повісті і винесення в окремий розділ становило б експозицію оповіді, адже картини сновидіння логічно співвідносні з логікою формування характеру героїні, тому стає можливим послідовно простежити умови становлення її характеру, більше того, кожний змістовий елемент сну підсумовано на емоційному рівні, який творить своєрідний коментар життєвого шляху Олімпії.

Хоча сновидіння Олімпії Торської певним чином пророкує її поведінку, але визначальною для нього вважаємо функцію ретроспективного зображення. Тому розглядаємо його не як “сон-потрясіння” (порівняно зі сновидінням Антона Ангаровича), а як “сон-заспокоєння”, який стає своєрідним захистом від реальності, якої сновидець прагне позбутися. У групі “снів-заспокоєння” виокремлено групу “снів-спогадів”, які втілюють певні мрії й бажання сновидця (в аналізованому видінні це особливо стосується першої частини: “Се були найкращі дні її життя. Чом вони минули?” [6, с. 148]).

На противагу досить логічній побудові сюжету сновидіння Анелі, відзначаємо гротескність і фантастичність раптових видінь Олімпії, у яких вона бачить образи о. Нестора “з глибоко розхиленими синюватими губами” [6, с. 270], русалок, акторки Моджієвської в ролі леді Макбет. У таких ситуаціях І. Франко фіксував нелогічність мислення графині, підтверджуючи тезу про її приховані неврози.

Великий обсяг сновидінь повістей “Для домашнього огнища” й “Основи суспільності” зумовлений прагненням автора досягнути закони творення певних типів характеру, відбиває спробу осмислити реальність, адже сюжети творів було взято з тогочасних віденських і львівських газет. Отже, створюючи повісті з оніричними елементами, автор творить і певний метафізичний, у якому аналізовано суспільний лад і його вплив на характери пересічних осіб. У цьому плані “переступники” моралі видаються кимось на кшталт месників суспільству. Поряд із тим відзначаємо певну неоднозначність у поглядах І. Франка на роль суспільства у вихованні характеру-типу злодія. З одного боку, митець мотивує формування внутрішнього світу вихованням, суспільним ладом, з іншого говорить про узгодження протиправних вчинків Анелі Ангарович з місцевими чиновниками, самовіднесеність Олімпії Торської до “основ суспільності”, і тим самим прикриття власної злочинності. У цьому контексті вбачаємо апеляцію митця до думки про співучасть у злочині і безпосереднього “переступника”, і суспільства, яке не карає, а прагне не бачити протиправного вчинку.

Поетика сновидінь Франкових повістей оригінальна. Зокрема цікавим прийомом творення оніричних картин є використання потоку асоціацій, який пізніше було детально проаналізовано у психоаналітичній теорії З. Фрейда. Сновидіння і марення своїх героїв І. Франко змалював досить логічно, з чітко окресленим власним сюжетом за традиційною схемою (зав’язка, розвиток дії, кульмінація, розв’язка), але поряд із тим спостерігаємо елементи асоціативної поетики при творенні яскравих візуалізованих образів із символічним наповненням. Наприклад, у сновидінні Антона Ангаровича зоровими образами-символами видаються вже аналізовані образи діаманта та божества. На противагу цьому, у візіях Олімпії Торської, що не включають символічних образів, простежуємо асоціативний зв’язок між окремими епізодами, емоційними станами у відповідь на побачене, крім того, асоціативний характер має співвіднесення минулого і сучасного в оцінці графині.

Отже, яскраво вираженим вважаємо зв’язок мистецьких пошуків і способів творення оніричних картин І. Франком з відповідними положеннями психоаналітичного вчення З. Фрейда. Виявляється така співвіднесеність на кількох рівнях. Зокрема йдеться про рівні символіки, асоціативної поетики, пояснення природи сновидних сюжетів, впливу фізичних факторів на творення окремих оніричних елементів. Сновидіння в канві

художнього твору виконують ретроспективну функцію, через них здійснено оцінку не тільки характерів, але й мотивів вчинку, досліджено умови формування певної моделі поведінки особи. Подеколи автор передає оніричні сюжети опосередковано, через осмислення сновидіння самим його суб'єктом.

Сновидіння у творчості І. Франка мають на меті дослідити не тільки психологію безпосереднього “переступника”, але й людини в кризовій ситуації, на межі екзистенційного вибору між особистим і соціальним. Саме тому сновидні сюжети різняться формально, функціонально і за об'єктом оніричної аналітики. Творчість І. Франка дає змогу дослідити оніричні елементи не лише в прозі, а й у поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсунівська Т. Онірична поетика “Дневника” Т. Шевченка / Т. Бовсунівська // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 4–7.
2. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. – Т. 2. : М–Я. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2007. – 624 с.
3. Тодорчук Н. Часопростір у творі І. Франка “Для домашнього огнища” в руслі новацій європейської літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук спец. 10.01.06 “Теорія літератури”/ Н.Є. Тодорчук. – Львів, 2001. – 17 с.
4. Фенько Н. Естетичні функції картин сновидень у творах українських письменників другої половини XIX–XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук спец. 10.01.01 “Українська література”/ Н.М. Фенько. – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.
5. Франко І. Для домашнього огнища / І.Я. Франко / Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – Т. 19. : Повісті та оповідання (1892–1896). – К. : Наукова думка, 1980. – С. 7–144.
6. Франко І. Основи суспільності / І.Я. Франко / Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – Т. 19. : Повісті та оповідання (1892–1896). – К. : Наукова думка, 1980. – С. 144–342.

REFERENCES

1. Bovsunivska, T. (2003) “Oneirical Poetics of Shevchenko’s Dairy”, *Onirychna poetyka “Dnevnika” T. Shvchenka*, *Dyvoslovo*, no 3, pp. 4–7.
2. The Literary Encyclopediia (2007), In 2 Vol., *Literaturoznavcha entsyklopediia : u 2 t.* – Vol. 2. : M–YA. – 624 p.
3. Todorchuk, N. (2001) “Time-space in the work of I. Franko “For the hearth home” in a channel of novation of European literature”. The dissertation is submitted for a candidate of Philology degree. The speciality: 10.01.06. – theory of literature, *Chasoprostir u tvori I. Franka «Dlia domashnioho ohnyshcha» v rusli novatsii yevropeiskoi literatury*, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.
4. Fenko, N. (1999) “The aesthetic function of the dream in the works of Ukrainian writers of the 2d half of 19th- the beginning of the 20th century”. The dissertation is presented to acquire the degree of Candidate of Philology, speciality 10.01.01 – Ukrainian literature, *Estetychni funktsii kartyn snovydin u tvorakh ukrainskykh pysmennykiv druhoi polovyny XIX–XX stolit*, Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, Ukraine/
5. Franko, I. (1980) “For the Family Health”, Novels and Short Stories (1892–1896), *Dlia domashnioho ohnyshcha. Zibrannia tvoriv : u 2 t.* – T. 19. : *Povisti ta opovidannia (1892–1896)*, Kyiv, Naukova dumka, pp. 7–144.
6. Franko, I. (1980) “The Social Foundation”, Novels and Short Stories (1892–1896), *Osnovy suspilnosti. Zibrannia tvoriv : u 2 t.* – T. 19. : *Povisti ta opovidannia (1892–1896)*, Kyiv, Naukova dumka, pp. 144–342.